

УДК: 631.1.016 : 338.43

Дорофєєв О.В.,
к.е.н., доцент

Національний університет біоресурсів і природокористування України

ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ РОЗВИТКОМ АГРАРНОГО СЕКТОРА ЕКОНОМІКИ НА ПРИНЦИПАХ ГАРМОНІЗАЦІЇ

Анотація: *Окреслено систему управління гармонійним розвитком аграрного сектора економіки, інваріантом якої є необхідність узгодження інтересів різних суспільних груп згідно закону «золотого перетину».*

Ключові слова: *системи управління, гармонійний розвиток, золотий перетин, аграрний сектор економіки, розподіл функцій управління.*

Аннотація. *Очерчена система управління гармонічним розвитком аграрного сектора економіки, інваріантом котрою являється необхідність согласования интересов различных общественных групп в соответствии с законом «золотого сечения».*

Ключевые слова: *системы управления, гармоничное развитие, золотое сечение, аграрный сектор экономики, распределение функций управления.*

Summary.

In the course of the problem statement it is noted that the theory of harmonious development, despite the ancient origin, is, perhaps, the newest attempt of applied application of system management principles based on the observance of the certain quantitative proportions.

The carried-out analysis of the latest researches and publications showed that the transition to justification of forms of life activity management, based on recognition of an imperative of measure and harmony, determined by a variety of modern society is represented as the most perspective, which coexist close with «binary oppositions» and should be given to «coordination and commensurability».

In the main part it is proved that the known criterion of harmony, or «a gold proportion» can be used as a fundamental principle of structure genesis in the system formation of development control of agrarian sector of economy.

All distributions and relationship between elements of the system are constructed on proportions of «golden section» not only optimize a structural system construction and function distribution, but also provide structurally –and - functional integrity that did not manage to be reached known methods of optimization.

In applied aspect of observance of harmony principles in management of agrarian economy allows calculating macroeconomic criteria which would serve as the corresponding indicators for condition monitoring of an agrarian sector of economy.

Постановка проблеми. Системи управління є соціальними феноменами, які створюються людьми для вирішення поточних завдань життєзабезпечення й розв'язання стратегічних проблем існування людини в глобальному світі.

Ресурсно-демографічний баланс значною мірою визначає економічну поведінку людини, а його порушення й наростання диспропорцій у ланцюжку «споживання ресурсів – відтворення доквілля» обумовлюють зростання наукового інтересу до пошуку концепцій управління економічними системами, які б забезпечували їхній безперервний розвиток і водночас запобігали безповоротному вичерпанню природних ресурсів. Звідси поява концепцій управління «сталим розвитком», «стійким розвитком», «збалансованим розвитком», «гармонійним розвитком»,

сукупність яких відображає як широку палітру поглядів на проблеми розвитку економіки, так і певну нездатність сучасної нормативної теорії знайти «працюючу» концепцію управління. Теорія гармонійного розвитку, не зважаючи на своє давнє походження, є, мабуть, найновішою спробою прикладного застосування принципів управління системами, заснованих на дотриманні певних кількісних пропорцій. Однак, дослідження управління гармонійним розвитком економічних (соціальних) систем на даний момент є фрагментарними, не торкаються окремих секторів економічної системи (зокрема аграрного) і не зосереджені на проблемі розподілу функцій між суб'єктами управління, що взагалі може складати окремий предмет дослідження.

Пошук шляхів розв'язання проблеми формування системи управління гармонійним розвитком аграрного сектора економіки передбачає вихід за границі існуючого знання щодо принципів управління в межах домінуючих концепцій (сталого, стійкого, збалансованого) розвитку соціальних систем, що викликає певні труднощі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Порівняльний аналіз публікацій дозволяє зробити висновок, що в теорії аграрної економіки за прихильністю науковців преважує управлінська концепція сталого розвитку. Доцільність дотримання принципів сталого розвитку щодо управління різними процесами і явищами визнається багатьма вченими: О. Бородіною – у сфері зовнішньої торгівлі агропродовольчою продукцією, яка має здійснюватися «... відповідно до цілей сталого розвитку...» [1, с. 110]; В. Оскольським – у сфері природокористування, яке «... передбачає забезпечення сталого інноваційного, соціально орієнтованого розвитку країни ...» [2, с. 11-12]; Л. Мельником та І. Дегтярьовою – щодо процесу розвитку територій країни на основі формування «... стратегій сталого розвитку ...» [3, с. 83]; І. Сотником – щодо ресурсозбереження, яке забезпечується переходом до «... моделі сталого розвитку ...» [4, с. 35]; О. Шубравською – стосовно формування національної аграрної інноваційної системи з дотриманням «... принципів сталого розвитку ...» [5, с. 34] тощо. Разом із цим, накопичена сума знань вказує на певну обмеженість даної концепції, яка виражається у твердженні про необхідність зменшення «... антропогенної діяльності у випадках, коли вона стає фактором дестабілізації екологічних систем та зростання екологічних загроз.» [2, с. 11].

Зрозуміло, що зростання чисельності населення у світі практично унеможлиблює зменшення антропогенного впливу на природне середовище. Справедливим, у цьому зв'язку, є зауваження О. Шубравської про те, що «... основним викликом з боку глобального середовища є, по суті, примус до нарощування обсягів виробництва та експорту певних видів сільськогосподарської продукції ...» [5, с. 32], яке підтверджує безперспективність реалізації ідеї мінімізації антропо-

генного навантаження у короткостроковому періоді.

Недовершеністю відзначається й концепція стійкого економічного розвитку, яка передусім означає здатність «... економічної системи зберігати вихідний стан за наявності зовнішніх впливів ...» [6, с. 34], але при цьому не звертається увага на головне – за яких кількісних пропорцій може бути гарантовано такий її стан. Н. Соловйова, досліджуючи поведінку системи «сільське господарство» і наголошуючи на тому, що керує адаптованість цієї системи, «... яка б гарантувала асимптотичну стійкість за будь-яких біфуркаційних збурювань ...» [7, с. 18] є завданням держави, також залишає поза увагою як питання встановлення кількісних пропорцій між елементами системи, так і проблеми розподілу функцій, повноважень, відповідальності і налагодження взаємин між суб'єктами управління розвитком аграрного сектора економіки.

Прихильники концепції управління збалансованим розвитком обмежуються описом загальнометодологічного підґрунтя даної концепції [8; 9] і так само, як і представники інших наукових поглядів, не пропонують обґрунтування параметрів системи, яка могла б бути ідентифікована як «збалансована» та не переймаються питаннями поведінки суб'єктів управління такими складними системами, як система аграрної економіки.

Останнім часом найбільш перспективним видається перехід до обґрунтування форм управління забезпеченням життєдіяльності, який ґрунтується на визнанні імперативу міри та гармонії, детермінованому різноманітністю сучасного суспільства, в якому, за висловлюванням Е. Сороко, поряд співіснують «матеріалізм і ідеалізм, капіталізм і соціалізм, суспільна та приватна власність на засоби виробництва, державна економічна планова політика та індивідуально-підприємницька ініціатива ...» [10, с. 10], тобто «бінарні опозиції» [10], що мають бути приведеними до «злагоженості та співвимірності» [10] (тут і далі переклад з рос. – О. В. Дорофєєв).

Зрозуміло, що різноманітність структурних елементів, які мають створити гармонізовану систему, обумовлює існування множинності суб'єктів управління. Визначення

таких суб'єктів, систематизація і розподіл між ними функцій управління гармонійним розвитком окремих секторів економіки, зокрема аграрного, сприятиме формуванню більш цілісного наукового знання стосовно процесів управління.

Мета статті полягає в окресленні системи управління гармонійним розвитком аграрного сектора економіки, інваріантою якої є необхідність узгодження інтересів різних суспільних груп згідно основного принципу гармонізації – закону «золотого перетину».

Виклад основного матеріалу. Мета статті, суто прагматична, на перший погляд (окреслення відповідної системи управління), торкаючись визначення суб'єктів управління, не може оминати філософських ретроспекцій щодо осмислення «взагалі управління» поведінкою людей, яке в різні епохи сприяло формуванню уявлення про універсального суб'єкта. Згадаймо, що античному космоцентризму притаманне було бачення, що таким суб'єктом є гармонійно влаштований Космос; середньовічний теоцентризм вбачав Бога творцем усього існуючого і основою збереження порядку у Всесвіті; нарешті, сформований в епоху ренесансу антропоцентризм, виголошує самодовільність людського буття «вінцем творіння» [11]. Антропоцентрична парадигма суспільного управління сприяла формуванню такого суспільного порядку, в якому в якості мети управління визнавалися людські цінності, що було особливо характерно для європейської культури. Але, разом із цим, із самого моменту свого зародження, антропоцентризм багатьма вченими сприймався досить скептично, особливо відносно раціональності людської поведінки.

Недосконалість «людини в світі», яку відмічали Фіхте, Ніцше, Шеллінг та інші філософи, найбільш виразно окреслена в працях Канта, який висунув тезу про необхідність обмеження практичних дій людини моральним категоричним імперативом. Усе частіше про моральні принципи формування господарського життя, з огляду на кризу ринкового устрою економіки, згадують і сучасні дослідники: «Для цього важливо подолати абсолютизацію речової залежності людей і фетишизацію прибутку, грошей, матеріального предметно-речового виду виро-

ництва та нагромадження, коли люди, схилившись перед багатством, не є дійсно вільними суб'єктами і творцями суспільних відносин, коли людина служить тільки матеріальному виробництву, пристосовуючи до нього саму себе і природу» [2, с. 12].

Отже, про універсальність людини-індивіда як суб'єкта управління тією сукупністю господарських дій, які лежать в основі гармонійного розвитку аграрного сектора економіки не може бути мови. Управління розвитком аграрної економіки як системної цілісності, представлені структурними елементами, узгодженими між собою принципом гармонійності, не може здійснюватися інакше, ніж множинністю суб'єктів.

Також, мабуть, слід зважати й на те, що якою б моральною не була економіка, вона завжди буде пов'язана із задоволенням життєвих потреб, що має змагальний характер. Змагальність за ресурси, ринки, гроші споживачів на певний період може порушити пропорції економічної системи, що відповідають закону «золотого перетину». Тому усе частіше держава бере на себе обов'язок врегульовувати економічні відносини, виступаючи своєрідним арбітром. Логічно припустити, що суб'єкти управління гармонійним розвитком аграрного сектора економіки умовно можуть бути розподілені на дві групи: а) державні органи влади, що здійснюють зовнішній управлінський вплив на господарські процеси; б) безпосередньо суб'єкти господарювання, які на основі самоорганізації забезпечують спонтанний порядок. Проте вплив держави як суб'єкта управління на систему аграрної економіки, що спирається на взаємозв'язок продуктивних сил і виробничих відносин, не може бути результативним, якщо вона сама не володіє певною часткою продуктивних сил. Питання про те, якою має бути ця частина за обсягом усе ще не має остаточного рішення. Тим цікавішими є дослідження О. Івануса, І. Крючкової, Т. Єгорової-Гудкової, присвячені гармонійному управлінню, в яких звертається увага на співвідношення державної та приватної власності. Зокрема, Т. Єгорова-Гудкова вважає, що співвідношення державної і приватної власності 61,8 % : 38,2 % забезпечує динамічний розвиток економіки; 38,2 % державної власності і 61,8 % приват-

ної є межею передкризового її стану, але вражаючим є розрахунок автора стосовно реального співвідношення цих показників – 15-18 % державної власності й 85-82 % при-

ватної [12, с. 334]. Дане співвідношення було назване нею «станом самовідтворювальної кризи» [там само].

Таблиця 1

Розподіл земель сільськогосподарського призначення за формами власності в Україні на 01.01.2013 р., %

Республіка, область	Державна власність		Приватна власність	
	сільськогосподарські угіддя	з них рілля	сільськогосподарські угіддя	з них рілля
АР Крим	32,2	20,0	67,8	80,0
Вінницька	27,2	17,4	72,8	82,6
Волинська	31,6	21,5	68,4	78,5
Дніпропетровська	26,1	14,2	73,9	85,5
Донецька	25,4	17,0	74,6	83,0
Житомирська	24,6	14,8	75,4	85,2
Закарпатська	40,8	16,3	59,2	83,7
Запорізька	19,6	15,1	80,4	84,9
Івано-Франківська	34,5	12,0	65,5	88,0
Київська	26,0	18,3	74,0	81,7
Кіровоградська	27,9	17,7	72,1	82,3
Луганська	19,0	13,2	81,0	86,8
Львівська	37,8	23,0	62,2	77,0
Миколаївська	25,4	15,5	74,6	84,5
Одеська	25,3	16,4	74,7	83,6
Полтавська	30,2	16,4	69,8	83,6
Рівненська	23,9	16,5	76,1	83,5
Сумська	29,2	20,5	70,8	79,5
Тернопільська	24,3	13,9	75,7	86,1
Харківська	24,3	19,3	75,7	80,7
Херсонська	23,6	18,2	76,4	81,8
Хмельницька	21,7	15,5	78,3	84,5
Черкаська	24,2	17,1	75,8	82,9
Чернівецька	26,0	14,0	74,0	86,0
Чернігівська	25,8	17,0	74,2	83,0
Україна	26,2	17,0	73,8	83,0

Джерело: За даними Державного агентства земельних ресурсів України

Опубліковані наукові результати викликали бажання перевірити формування структури власності в аграрному секторі економіки України, звернувши, передусім, увагу на розподіл земель сільськогосподарського призначення за формами власності (табл. 1).

Отримані дані близькі до розрахунків Т. Єгорової-Гудкової – у власності держави перебуває 26,2 % сільськогосподарських земель і лише 17 % ріллі. Малоконтрольована державою господарська діяльність з викори-

станням сільськогосподарських земель сприяла кардинальній зміні структури виробництва продукції рослинництва й тваринництва, що вплинуло на підвищення еколого-економічних ризиків. Зменшення на початок 2012 р. проти 1990 р. поголів'я великої рогатої худоби на 8,2 %, свиней – на 62 %, овець і кіз – на 79,3% ставить під загрозу продовольчу безпеку країни у частині забезпечення населення продуктами тваринництва власного виробництва.

Макропоказники розвитку економіки в Україні є характерними для дефляційної депресії, яка може виявитися тяжкою та тривалою у разі відсутності достатнього впливу держави на пропорції економічного відтворення. Але такий вплив буде малоефективним, якщо він не ґрунтуватиметься на принципах структурної гармонії систем, які стосуються й побудови системи управління розвитком аграрної сфери. Принцип структурної гармонії, виходячи з досліджень [10, 12], відбиває зв'язок кількості та якості матеріального у процесі його розвитку, який супроводжується внутрішньою видозміною та перетворенням. Звідси – необхідність дотримання структурно-функціональної єдності системи, яка обумовлює форму й ефективність управління. Створення системи (системогенез) може розпочинатися як із структурної організації (структура обумовлює виконання функцій), так і з функціональної (функція задає напрям формуванню відповідної структури), важливо, щоб у межах обох типів створення системи спостерігалася єдність структури і функцій [13]. Тому методологічно важливо поєднати аналіз будови системи управління з аналізом її функціонування. Це зауваження стосується як систем управління, утворених суб'єктами господарювання, так і системи державного галузевого управління.

Причому спостерігається постійне зростання ролі останньої, оскільки науково-технічний прогрес значно активізує діяльність економічних суб'єктів, що супроводжується прискоренням вилучення ресурсів із природного середовища і виникненням загрози порушення стійких біологічних зв'язків. Пошук оптимальної структурної будови системи управління є важливим з точки зору збереження потенціалу саморозвитку аграрної економіки, яка складає системну цілісність з об'єктами природи.

Слід зауважити, що зазначені процеси мають мало спільного з оптимізацією системи органів виконавчої влади, яку намагаються здійснити в Україні [14] і метою якої

є скорочення витрат на утримання апарату управління, а не приведення структурної основи органів влади у відповідність із їхньою функціональною складовою, адекватною тим цілям, що стоять перед керованими системами.

При розгляді нинішньої структури Міністерства аграрної політики та продовольства України, а також центральних органів виконавчої влади, підпорядкованих Міністерству (рис. 1), виникає питання про доцільність об'єднання Державного комітету ветеринарної медицини, інспекції з карантину рослин та інспекції із захисту рослин у Державну ветеринарну та фітосанітарну службу, структурна ієрархія якої погано узгоджується з її функціональними задачами.

Аналогічним видається також об'єднання в одному департаменті функцій науково-освітнього забезпечення агропромислового виробництва та підтримки розвитку сільських територій. Разом із цим у складі міністерства виокремлені підрозділи, функції яких перетинаються, наприклад, «Відділ публічної інформації, взаємодії з Кабінетом Міністрів України та розгляду звернень громадян» і «Управління комунікацій із засобами масової інформації, зв'язків з громадськістю та інформатизації».

Зрозуміло, що без врахування чітких принципів формування структури установи (установ), які будуть здійснювати управлінський вплив на аграрний сектор економіки, завжди є ризик прийняття волонтаристських рішень, детермінованих політичною доцільністю або особистими інтересами.

Якщо припустити, що пропорції «золотого перетину» є інваріантами розвитку систем, які обумовлюють їхню структурну довершеність, то саме вони мають бути покладені в основу формування організаційної, штатної, витратної тощо структур суб'єктів управління розвитком аграрного сектора економіки. Для суб'єктів управління, представлених державними органами влади, можна дати такі рекомендації:

Рис. 1. Структурні підрозділи Міністерства аграрної політики та продовольства України та підпорядковані йому ЦООВ, 2013 р. [15]

в організаційній структурі суб'єкта управління кількістю підрозділів, які безпосередньо виконують функції узгодження діяльності об'єктів управління, повинна скласти 62,0 %, 38,0 % – кількість підрозділів, що виконують функції обслуговування основної діяльності. У сучасній структурі галузевого міністерства України це співвідношення складає 9 відділів до 11 відділів, або 45 % до 55 % на користь реалізації функції внутрішнього обслуговування;

у штатній структурі установи 38,0 % мають складати працівники апарату управління, 62,0 % – основні працівники. Застій і зниження ефективності будь-якої управлінської структури завжди пов'язані із розростанням керівного апарату та його бюрократизацією, що відмічають усі спеціалісти у сфері менеджменту персоналу;

на утримання апарату управління має витрачатися 38,0 % усіх витрат організації.

Таблиця 2

**Пропонований розподіл заробітної плати для штатних працівників
Міністерства аграрної політики та продовольства України, грн ***

Рівень	Заробітна плата на рівні	Розрахунок надбавок для наступного рівня
1	1150	$1150 \times 0,38 = 437$
2	$1150 + 437 = 1587$	$437 \times (0,62 / 0,38) = 437 \times 1,6 = 699$
3	$1587 + 699 = 2286$	$437 \times 1,6^2 = 437 \times 2,6 = 1136$
4	$2286 + 1136 = 3422$	$437 \times 1,6^3 = 437 \times 4,2 = 1835$
5	$3422 + 1835 = 5257$	$437 \times 1,6^4 = 2937$
6	$5257 + 2937 = 8194$	$437 \times 1,6^5 = 4699$
7	$8194 + 4699 = 12893$	-

* – у розрахунку не враховувалися коефіцієнт підвищення мінімальної тарифної ставки за складність роботи, столичне місцезнаходження тощо, що не порушує дію самого принципу розрахунку.

Джерело: розраховано автором за [16]

Щодо розподілу заробітної плати між штатними працівниками установи, то користуючись уже розробленими методичними підходами [16, с. 149-157] можна порекомендувати такий її розрахунок, зважаючи на 7-рівневу структуру управління Міністерства аграрної політики та продовольства України: 7 – Міністр; 6 – керівники апарату; 5 – керівники агентств і служб; 4 – заступники Міністра; 3 – керівники департаментів і управлінь; 2 – працівники департаментів; 1 – молодший обслуговуючий персонал (табл. 2).

Цілком зрозуміло, що фактичний розмір мінімальної заробітної плати, на рівні якого оплачується праця молодшого обслуговуючого персоналу в Міністерстві (1150 грн), і розмір заробітної плати Міністра (18-20 тис. грн) не відображають пропорцію золотого перетину.

Принципи гармонійності можуть бути застосовані щодо багатьох інших аспектів функціонування системи управління розвитком аграрного сектора економіки: співвідношення внутрішніх і зовнішніх запозичень; формування доходів товаровиробників за рахунок власних і бюджетних коштів; співвідношення чистих доходів і податків; розподілу доходів на фонд споживання і фонд накопичення; встановлення експортних і імпорتنих квот тощо.

Слід зазначити, що встановлені на законодавчому рівні деякі кількісні регулятори аграрної економіки, якщо вони максимально точно відбивають емпіричний досвід, дуже близькі за своїм значенням до параметрів «золотої пропорції», зокрема постановою Кабінету Міністрів України про деякі питання продовольчої безпеки встановлено, що частка імпорتنих продуктів харчування

у загальному їх споживанні не повинна перевищувати 30 %; порогове критичне значення сімейних бюджетів на харчування визначено на рівні 60 %; граничний (пороговий) критерій запасів зерна запропоновано на рівні 17 % (0,17 частки його загального споживання), що дуже близько до показника $0,38^2$ [17].

Висновки. Отже, досить давно відомий критерій гармонійності, або «золотої пропорції» може бути використано як фундаментальний принцип структурогенезу в системі управління розвитком аграрного сектора економіки. Усі розподіли і взаємини між елементами системи, побудовані на пропорціях «золотого перетину» не лише оптимі-

зують структурну будову системи і розподіл функцій, а й забезпечують її структурно-функціональну цілісність, чого не вдалося досягти відомими методами оптимізації. У прикладному аспекті дотримання принципів гармонійності в управлінні аграрною економікою дозволяє розрахувати макроекономічні критерії, які б служили відповідними індикаторами для моніторингу стану аграрного сектора економіки.

Перспективним у цьому зв'язку видається накопичення емпіричного матеріалу щодо реальних пропорцій системи аграрної економіки та розрахунок на їх основі показників, які відображають необхідну міру розвитку системи.

Література

1. Бородіна О. Аграрна політика України: витоки, сучасний стан і нові можливості в контексті інституціоналізму та викликів глобалізації / О. Бородіна // Економіка України. – 2008. – № 10. – С. 94-111.
2. Оскольський В. Раціональне природокористування – важлива умова ноосферного розвитку України / В. Оскольський // Економіка України. – 2011. – № 11. – С. 4-13.
3. Мельник Л. Еколого-економічне обґрунтування господарських рішень з урахуванням екстернальних ефектів / Л. Мельник, І. Дегтярьова // Економіка України. – 2011. – № 5. – С. 75-83.
4. Сотник І. Про макроекономічні наслідки ресурсозбереження / І. Сотник // Економіка України. – 2009. – № 10. – С. 27-35.
5. Шубравська О. Інноваційний розвиток аграрного сектора економіки України: теоретико-методологічний аспект / О. Шубравська // Економіка України. – 2012. – № 1. – С. 27-35.
6. Пустовойт О. В. Системна нестійкість і альтернативи розвитку Української економіки / О. В. Пустовойт // Економіка України. – 2012. – № 8. – С. 32-43.
7. Соловйова Н. Формування системи державного планування розвитку сільського господарства України / Н. Соловйова // Економіка України. – 2010. – № 8. – С. 11-20.
8. Кириленко І. Г. Контури глобального три-Е (економіка-енергетика-екологія) майбутнього та перспективи України / І. Г. Кириленко // Економіка АПК. – 2012. – № 8. – С. 93-103.
9. Якубів В. М. Концептуальні засади стратегії збалансованого розвитку аграрних підприємств / В. М. Якубів // Економіка АПК. – 2011. – № 4. – С. 104-107.
10. Сороко Э. М. В чем смысл третьего пути? Инвариантные методы обеспечения функционального качества систем через гармонизацию их внутрискрутного разнообразия / Э. М. Сороко // Гармоничное развитие систем – третий путь человечества : [моногр.]; под ред. Э. М. Сороко, Т. И. Егоровой-Гудковой. – Одесса: ООО «Институт креативных технологий», 2011. – С. 7-21.
11. Сергеев К. А. «Феноменология духа» Гегеля как наука об опыте сознания / К. А. Сергеев, Я. А. Слинин [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://psylib.ukrweb.net/books/gegel02/txt22.htm>
12. Егорова-Гудкова Т. И. Проектирование устойчивой экономической системы государства на основе модели золотого сечения / Т. И. Егорова-Гудкова // Гармоничное развитие систем – третий путь человечества : [моногр.]; под ред. Э. М. Сороко, Т. И. Егоровой-Гудковой. – Одесса: ООО «Институт креативных технологий», 2011. – С. 333-336.
13. Сороко Э. М. Золотые сечения, процессы самоорганизации и эволюции систем: введение в общую теорию гармонии систем. Изд. 4 / Э. М. Сороко. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2012. – 264 с.
14. Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади : Указ Президента України від 09.12.2010 р. №1085/2010 // Офіційний вісник Президента України від 09.12.2010. – 2010. – № 32 / Спеціальний випуск. – С. 3. – ст. 1026.
15. Структурні підрозділи та ЦОВВ, діяльність яких координує та спрямовує Міністр // Офіційний web-сайт Міністерства аграрної політики та продовольства України [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://minagro.gov.ua/uk/ministry?tid_hierachy=163
16. Иванус А. И. Гармоничное управление инновационной экономикой в условиях неопределенности / А. И. Иванус. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2012. – 208 с.
17. Деякі питання продовольчої безпеки : Постанова Кабінету Міністрів України від 05.12.2007 р. №1379-2007-п [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon.rada.ua/cqi-bin/laws/main/cqinreq>